

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԱՐՈՒԵՍՏ

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄՈՏԻՎՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Այս տեսակետից վերին աստիճանի հզորի և հաղապարհապետ աշխատանք է կատարել ուսն նշանաւոր գիտնական Վ. Վ. Ստասովը: Խօսքը նորից նրա հրատարակած ալբոմի մասին է, ուր հսկայական տեղ է յատկացւում մուսափայտակերներին՝ ընդօրինակուած տարբեր ժողովուրդների հին ու միջնադարեան ձեռագրերից: Ընթերցողն ինքն էլ կարող է, թէ՛ այդ ժողովածուի և թէ՛ տարբեր ժողովուրդների դարձարտեսաներին նուիրուած ուրիշ ժողովածուների օգնութեամբ, հետեւի այստեղ առաջ քաշուած հարցին: Այնուամենայնիւ, հարկ ենք համարուած, անմիջական համեմատութեան նպատակով, կատարել որոշ մէջբերումներ: Ընդհանրապէս նկատելի է, որ սլավոնական դարձարտեսանում պահպանուած համապատասխան նմուշները շատ քակի խօսու են, ուստի յիշենք ուստական, բուլղարական, սերբական մանրանկարչութիւնից մի քանի օրինակ:

Հիւսիսային - ուստական միջնադարեան մանրանկարչութեան մուսափայտակերներից մէկը իրենից ներկայացնում է մի քառակուսի դարձարտեսան՝ վարանդա-պաղա-յին և համապատասխան այլ մատիվների յարաբարդութեանով: Ներսում պատկերուած են երկու թռչուններ՝ պարանոցներով փարուած միմեանց: Ամբողջ մուսքի պատկերն, ըստ էութեան, արտայայտուած է այդ ծնող - զոյգի միասնութիւնը:

Առաւել բարդ տեսք ունի Ռյազանի Ժ.Զ. դարի ձեռագրերից մէկի մուսքը: Այս մուսքի հիմնական ուժերը երկու զոյգ էակներ են, ուր մի ծնող - զոյգը մարդագլուխ և թռչնամարմին է, իսկ միւսը թռչնագլուխ կամ զաղանագլուխ էակ,

որի մարմինը վեր է տնուած օձանման զալարների: Այդ երկու զոյգ ուժերի սիմետրիկ և համաշափ միասնականութեանով բաղդութիւնն է, որ պայմանաւորել է այդ մուսքի գոյութիւնն ու իմաստը:

Է՛լ աւելի բարդ տեսք ունեցող մուսքապատկերներից յիշենք Ժ.Գ. դարում Նովգորոդում ընդօրինակուած ուստական մի ձեռագրի մուսքապատկերը: Չմանկով մանրամասնութիւնների մէջ, որոնք էլեմենտ առ էլեմենտ արդէն բացատրուած են վերեւում, նկատենք, որ այս մուսքն ամբողջապէս մի տոնային պատկեր է՝ իր ֆրատրիանների և ենթատոնների բարդ ու օրինաշափ յարաբարդութիւններով:

Ռուսական կուլտուրայի հին յուշարձանների մէջ յայտնի է մի «բրոնզէ կամար», որը պատկանում է Ժ.Բ. դարին: Այս յուշարձանն էլ կարելի է դասել այն առարկաների թւին, որոնց միջոցով պատկերուած են եղել տոնային սիմվոլները՝ իրենց ներքին սիմետրիկ կառուցուածքով: Յետագայում, անշուշտ, այսպիսի ձևերն արդէն տարածուած պիտի լինէին արաղիցիայի ուժով:

Կարեւոր նշանակութիւն ունեն ուստական մանրանկարչութեան նաեւ այն մուսքապատկերները, որտեղ ցոյց է տրուած ընտանիքի յետագայ ձևի պոյքարը՝ նախորդ ձևի դէմ: Այդպիսիներից են, օրինակ, Նովգորոդի ձեռագրերից ընդօրինակուած նմուշները: Այդտեղ նման մուսքերի մէջ երեւում են մէկական տղամարդիկ, որոնք ամբողջ ուժով սեղմուած են իրենցից աջ ու ձախ ձգուած երբեմնի ֆրատրիանների կենդանակերպ նախնիների կոկորդները: Անշուշտ, այստեղ գործ ունենք տոնատիրական կարգերի քայքայ-

ման և հայրիշխանութեան, մասնաւոր սեփականութեան ու պետութեան զարգացման էպոստոյի արձագանգների հետ:

Նման նկարներ չառ կան նաև սերբական մանրանկարչութեան մէջ: Այդպիսիներից է, օրինակ, Ժ.Գ. - Ժ.Գ. դարերում ընդօրինակուած մի ձեռագրի մուտքագրակերը:

Խիստ մեծարժէք և հազուագիւտ նմուշներից մէկը պիտի համարել մոլդավո-վալախական մանրանկարչութեան նմուշներից մէկը:

Այս մուտքագրակերում ցոյց է տրուած մի ամբողջ տոհմի կերպարանքը՝ իր երկու հիմնական ֆրատրիաներով, որոնցից մէկը գտնուած է մուտքի մի կէտում, իսկ միւսը՝ միւս կէտում: Իւրաքանչիւր ֆրատրիայի ներսում նկարուած են չորսական ծնող-զոյգեր, որոնք և դրսևորում են տոհմային է՛լ աւելի փոքր միաւորների զաղափարը և նրանց փոխյարարերութիւնները: Ընդհանուր գծերով այս բարդ ու եղակի տեսարանն արդէն հասկանալի է:

Ահա թէ ինչպիսի տեսք են ունեցել ինչ զարգարուն մուտքերը ճարտարապետութեան մէջ, որոնց մնացուկներն այնքան առատօրէն երևան են գալիս մանրանկարչութեան բնագաւառում:

Մուտքագրակերների ներկայ ուսումնասիրութիւնը հնարաւորութիւն է ստեղծում հասկանալու ոչ միայն խորանների, այլև ճարտարապետական ծագում ունեցող այն միւս մատիվների էութիւնը, որոնց նախնական է ներկայ գլուխը:

Վերցնենք խորանները: Հենց ինքը խորան բառը, ըստ Հայկազեան բառարանի նշանակում է. «Վրան. տաղաւար. կազմած ի կառույ կամ ի մորթոյ՝ կառուցեալ ի բոցի՝ որպէս խուզ կամ տուն շարժական որոյ մեծն և բուն լինի զմբէթաւոր . . . Իբր տաճար Աստուծոյ շարժական . . . Եկեղեցի, և տաճար . . . Սեղանն կամ բնին ի մէջ տաճարի . . . Դիւան, զմբէթաւոր տանն խորհրդոց. դահլիճ արքունի . . . Խորշ տոմարական աղիւսակաց . . . »:

Մասնագէտներն այս հանգամանքի վրայ յաճախ են ուշադրութիւն դարձրել,

բայց և այնպէս խորանների ուսումնասիրութեան դարձը մնացել է խիստ անբաւարար վիճակում, տեղի տալով մի շարք ոչ ճիշդ եզրակացութիւնների:

Մենք արդէն առիթ ենք ունեցել նշելու, որ առանձին առանձին հանդիպող և վերելում քննուած բոլոր մատիվները խորաններում և մուտքերում երևան են գալիս միասին և տարբեր յարաբարդումներով: Քանի որ այդ մատիվներն արդէն իրենց մանրամասներով մեզ համար հասկանալի են, աւտի առանձնապէս դժուար չէ նաև նրանց այդ իւրայատուկ խտացումների էութեան հասկանալը:

Խորաններն էլ իրենց ձևերով տարբեր են լինում:

Նրանց բոլորի համար էլ բնորոշ են սիւները որոնց թիւը դարձեալ կայուն չէ:

Սիւները միացած են լինում միմեանց հետ քառակուսի, քառանկիւնի կամ կամարաձև վերնամասերով: Այս վերջիններս ահա, իրենց զարգամատիվներով, մուտքերի նման, զարգարուստի ամենահայտնի կոթողներից մէկն են:

Զպիտի կարծել, թէ այդ կոթողները քրիստոնէական ճարտարապետութեան ծրուէն են: Նրանք ևս, իրենց ծագումը, կապուած են հնագոյն ժամանակների հետ:

Դր. Տաթևացին, խօսելով բիբլիական խորանի մասին, որը պատրաստուած է, իբր թէ, Աստու կամքով և Մովսէսի նախաձեռնութեամբ, գրում է. «Սովոր էին զտաճարս կռցն զարդարել, վասնորոյ առաւել քան զնոսա զարդարէ զխորանն» (*): Այս վկայութիւնը մի կողմից խորանային կուլտուրան կապում է հեթանոսական սրբավայրերի հետ, իսկ միւս կողմից՝ ցոյց է տալիս առաջինների զարգացման արուեստի աղեկցութիւնը վերջինների վրայ: Երկու առումով էլ այս վկայութիւնը մեզ համար կարեւոր է:

Իրենց զարգարուածութեամբ խորաններն էլ, մուտքերի նման, լինում են խիստ բազմազան, մերթ պարունակելով միանգամայն պարզագոյն զարդեր, մերթ էլ խիստ և հարուստ զարդերի կոմբինա-

(*) Դր. Տաթևացի, Դր. շարքմանց, Կ. Պոլս, 1729, էջ 342:

ցիաներ: Այստեղ էլ յաճախ բախտավոր
բացակայում են կենդանական մոտիվները՝
իրենց տեղը զիջելով բուսական կամ «եր-
կրաշափական» մոտիվներին: Այս վերջին-
ներն էլ, անկախ իրենց արտաքինապէս
պարզ թուացող տեսքից, կապուած են
ամենարարդ հասկացողութիւնների հետ:
Վերցնենք մի այդպիսի խորան՝ ընդօրի-
նակելով № 8205 ձեռագրում պահպան-
ուած մագաղաթեայ պահպանակից, որը
կարող է պատկանել IX — X դարերին: Այդ
խորանը մենք հրատարակում ենք մաս-
նակի փոքրացումով և նրա գոյների պահ-
պանմամբ: Դա մի եռասուն խորան է, որի
վերին մասում, ամենաաջի ընկնող տես-
քով, ցոյց է արուած մի մեծ շրջագիծ՝
լցուած փոքրիկ շրջագծերով և խաչա-
զարդերով:

Այդ խոշոր շրջագիծն ունի չորս գա-
լարալթակ, որոնց օգնութեամբ նա միա-
նուծ է իրեն ընդգրկող քառակուսի շր-
ջանակի չորս կողմերի հետ: Մենք արդէն
ծանօթ ենք նման զարդերի հատիկա-էլե-
մենտային էութեան բոլոր մանրամաս-
նութիւններին: Արդէն հասկանալի են
նաե թէ՛ նրա ներսում պատկերուած փոք-
րիկ շրջագծերն ու խաչազարդերը (հա-
տիկա-էլեմենտային զարդեր) և թէ՛ նրան
ընդգրկող շրջագծից դուրս գտնուող ծաղ-
կապատկերները: Բացի դրանից, մենք
արդէն ծանօթ ենք նաե այդպիսի մոտիվ-
ների միջոցով դրսևորուած հասարակա-
կան որոշ հասկացողութիւնների հետ: Այս
տեսարանում իշխող լոյսի գաղափարը
ժամանակին սերտօրէն առնչուած է եղել
նաե տոհմի չորս օջախների իմաստի հետ:
Այլ կերպ ասած, այստեղ խտացուած են
բնութեան և հասարակութեան այն խոշոր
ուժերի գաղափարները, որոնցմով տպրել
ու զարգացել է տոհմը:

Քրիստոնէութիւնը, նոր իմաստ հա-
ղորդելով քառաթե և քառալթակ զար-
դերին, հատիկապատկերներին և միւսնե-
րին, այդ բոլորն աշխատել է տարածել
բոս իր գաղափարախօսութեան:

Եթէ նկատի առնենք այն հանգաման-
քը, թէ ինչպէս եւ նախնիները, եւ խո-
րանները կոնկրետ հասկացողութիւններ
են եղել, ապա հեշտութեամբ կ'ըմբռնենք

նաե զարդարուն խորանների սկզբնական
շրջանի անմիջական նշանակութիւնը:
Դրանք իւրայատուկ կառուցներ են եղել,
որոնք գտնուել են տոհմի, ցեղի, ֆրատ-
րիաների և նման ուրիշ միաւորների ու-
շադրութեան կենտրոնում: Այդպիսի շէն-
քերն, ամենից առաջ, կապուած կը լինէին
տոհմային ղեկավարների և ընդհանուր
ղեկավարութեան հետ: Մարքսի կոնսպեկ-
տից բերուած վկայութեան մէջ տեսանք,
թէ ինչպէս տոհմի առաջնորդի բնակա-
րանում պատկերուած է լինում նրա տո-
տեմային գերը: Այդպիսի տեսք պիտի
աւնենային նաե այն շէնքերը կամ նրանց
կարեւորագոյն մասերը, ուր տեղի էին
աւնենում տոհմի ընդհանուր հարցերի
քննութիւնները: Բացի դրանից, պիտի
նկատի աւնենալ նաե մի ուրիշ հանգա-
մանք: Յայտնի է, որ տոհմատիրական
շրջանում մարդիկ սովորաբար տպրելիս
են եղել ընդհանուր աներում, որոնք
նոյնպէս զարդարուել են տոտեմային
պատկերներով: Այս առումով ուշադրու
են զարգացման ցածր աստիճանի վրայ
գտնուող ցեղերի կեանքից առնուած փոս-
տերը:

«Դեռ 40 տարի առաջ ողջ ծովափով
մէկ հնդկացիներն տպրում էին փայտեայ
մեծ աներում: Տունը կառուցուած էր կո-
լեկալով կերպով: Տիկնիկաների և խոյ-
ղաների մօտ երկար ժամանակ պահպան-
ուած էր հին կարգը, որի համաձայն
տունը կառուցուած էր հակառակ ֆրատ-
րիայի անդամների կողմից: Այդ աների
հակառակներին (ֆրատը) պատկերուած էր
տոհմային տոտեմը կամ այդ տան մօտ
դրուած էր տոտեմական սիւնը: Տան
ծածկը պահող սիւները, սովորաբար,
ծածկուած էին այդ տան բնակիչների
տոտեմների փորագրութիւններով: Այդ
տանը տեղաւորուած էին նոյն տոհմին
պատկանող մի քանի ընտանիք»:

Նոյնը պիտի տեսլ նաե տոհմատիրա-
կան շրջանում այնքան շատ տարածուած
աղամարդկանց և կանանց աների միասին:
Վերջապէս, այդպիսի տեսք պիտի աւնե-
նային թէ՛ ենթադրեալ նախնիների և
թէ՛ խոշոր ղեկավարների գերեզմանային
յուշարձաններն ու նախնական սրբավայ-

ՀԱՅԿԱՎԱՆ ՎԱՆՔԵՐ

ԳԱՄԱՂԻՔԻՆ ԿԱՆՔ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ. — Ս. Գամաղիէլի վանքը կը գտնուէր Աղձնեաց նահանգի Խիզան քաղաքին մօտ: Վանքը Գամաղիէլի անուանով կոչուած էր որովհետեւ հոն կը պահուէր անոր գլուխը: Եկեղեցին կառուցուած էր յանուն Ս. Աստուածածնի: Գամաղիէլի վանքը պատմութեան մէջ կ'երևի առաւելապէս ԺԴ. - ԺԶ. դարերուն: Վանահայրերէն յիշուած են հետեւեալները:

Ա. — Յովնանէս վարդապետ, 1359 - 68, որդի Պարոն Փոխանի և Մեծտիկինի. — Խաչիկեան, Յիշտ. ԺԴ. Դարի, էջ 442, 458 - 9, 479, 488:

Բ. — Ստեփանոս Հայր վանից, 1397. — Հ. Բ. Սարգիսեան, Յուշտ. Զեռ. Վե. նետիկի, Թ. 315:

Գ. — Ներսէս վարդապետ, 1407 - 1427. — Դ. Վրդ. Փրիզալէմեան, Նօտարք Հայոց, էջ 26, 82 - 3:

րերը՝ նուիրուած այդ նախնիներին:

Հասկանալի է, որ ճարտարապետական այդ կառոյցները, որոնք ձեռնարկուել էին տոմարին հասարակութեան ծոցում, պիտի հետզհետէ աւելի քան զարգանային՝ ի վերջոյ հիմք դառնալով ճարտարապետական կառոյցների յատուկ տիպերի:

Անկախ բոլոր տարբերութիւններից, ճարտարապետութեան մէջ, քննուող մօտիվները հարուստ հետքեր են թողել. նրանք, համեմատաբար, շատ են պահպանուած գերեզմանոցներում, կոլտային կառոյցներում, թատերական շէնքերում, պետական-կառավարական պալատներում, ինչպէս և սովորական բնակարանների որոշ մասերում (բուխարիկ-օջախների, դռների, լուսամտաների, ճակատների, պատշգամբների վրայ և այլն):

Ա. Շ. ՄՆԱՅԱԿԱՆԵԱՆ

(Շարունակելի՝ 3)

Դ. — Ստեփանոս Եպիսկոպոս, 1434. — Սիւրմէեան, Յուշտ. Զեռ. Երեսուդէմի, Ա., էջ 356:

Ե. — Յովնանէս վարդապետ, 1441 - 45. — Թովմայ Մեծօփեցու Յիշտակաւանք, էջ 53:

Զ. — Դուլիք Եպիսկոպոս, 1445 - 51. — Նօտարք, էջ 145:

Է. — Յովնանէս վարդապետ, 1451 - 55. — Նօտարք, էջ 181: Սիւրմէեան, Յուշտ. Զեռ. Երեսուդէմի Մասնաւորաց, 1950, էջ 9:

Ը. — Յովնանէս վարդապետ, 1455 - 68. — Նօտարք, էջ 181: Ե. Լալայեան, Յուշտ. Զեռ. Վասպուրականի, էջ 452:

Թ. — Տէր Աբրահամ, 1674. — Սիւրմէեան, Յուշտ. Զեռ. Եւր. Մասնաւորաց, Թ. 14, էջ 24:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ. — Գամաղիէլի վանքին զբնի մշակներէն ծանօթ են հետեւեալ անձերը:

Ա. — Յովհաննէս Քահանայ, Կրօնաւոր, Գրիչ, 1359ին օրինակած է մէկ Աւեստան, ընդ հովանեաւ Գամաղիէլի, առ իստ բարեբարոյ և բարեհամբաւ սուրբ վարդապետին Յովհաննիսի. — Խաչիկեան, Յիշտ. ԺԴ. Դարի, էջ 442:

Բ. — Գրիգոր Քահանայ, 1356 - 67, հայր Ստեփանոս և Մկրտիչ քահանաներու, օրինակած է:

1. — Մարգարէութիւն Եսայեայ եւ Թուղբ Պաւլոսի, 1356ին, ուսումնասիր Տիրատուր պատանեկին համար. օրինակը շնորհած է Պարոն Փոխան. — Տաշեան, Յուշտ. Զեռ. Վիեննայի, Թ. 113, էջ 394:

2. — Մեկնութիւն Երզնգ Երզնգ, Գր. Նիւսացոյ, 1367ին, Փոխանի որդի, աշխարհաւոյս Յովհաննէս վարդապետին համար. — Խաչիկեան, Յիշտ. ԺԴ. Դարի, էջ 479:

Գ. — Ստեփանոս Գրիչ, կենակիցը Հերմիէք, 1368ին օրինակած է մէկ Աւեստան, Գամաղիէլի սպասաւոր Յովհաննէս աշխարհաւոյս վարդապետին համար. — Խաչիկեան, Յիշտ. ԺԴ. Դարի, էջ 488:

1363ին, ընդ հովանեաւ Ս. Առաքելոյն Գամաղիէլի օրինակած է, Պետրոս Կրօնաւորի հետ, մէկ Մեկնութիւն Աւեստ.